

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/274379379>

Παλαιές και Νέες Διαιρετικές Τομές [Old and new cleavages]

Chapter · January 2009

CITATIONS

4

READS

688

1 author:

Emmanouil Tsatsanis

National Centre for Social Research, Greece

41 PUBLICATIONS 312 CITATIONS

SEE PROFILE

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

DEMOS - Democratic Efficacy and the Varieties of Populism in Europe [View project](#)

Crisis, Political Representation and Democratic Renewal: The Portuguese case in the Southern European context, 2016-2019 (PTDC/IVC-CPO/3098/2014). André Freire (principal coordinator); Marco Lisi and Emmanouil Tsatsanis (co-directors) [View project](#)

ΠΑΛΑΙΕΣ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΔΙΑΙΡΕΤΙΚΕΣ ΤΟΜΕΣ

Εισαγωγικές Παρατηρήσεις για την Έννοια της Διαιρετικής Τομής

Η σύλληψη και επεξεργασία της έννοιας της «διαιρετικής τομής» βρίσκεται στη βάση της ίσως πιο συνολικής και φιλόδοξης θεώρησης του πολιτικού ανταγωνισμού στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες. Η περίφημη εργασία των Seymour Martin Lipset και Stein Rokkan (1967) κατέληγε στη διαπίστωση ότι τα κομματικά συστήματα στις δημοκρατικές χώρες της Ευρώπης αποτελούσαν τη θεσμική αντανάκλαση κοινωνικών διαιρέσεων με ρίζες σε προηγούμενους αιώνες. Επιπλέον, οι δύο συγγραφείς παρατηρούσαν ότι τα συγκεκριμένα κομματικά συστήματα παρέμεναν σχετικά αμετάλλακτα από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 μετά και την τελική είσοδο των λαϊκών στρωμάτων στην πολιτική ζωή των εν λόγω κοινωνιών.

Η μεγάλη επιρροή και σημασία της έννοιας της διαιρετικής τομής έγκειται στη θεωρητική σύνδεση που επιχειρήσαν οι Lipset και Rokkan μεταξύ ιστορικών κοινωνικών διεργασιών και αλλαγών, επακόλουθων κοινωνικών ομαδοποιήσεων και συγκρούσεων, και στην εν τέλει συγκρότηση θεσμικών πεδίων ανταγωνισμού ομόλογης δομής, περιεχομένου και πολιτικών ταυτοτήτων. Όπως είναι γνωστό, οι συγγραφείς εντόπισαν τέσσερις βασικές διαιρετικές τομές που δομούν τον πολιτικό ανταγωνισμό στα συστήματα της Ευρώπης, και οι οποίες αποτελούν προϊόν δύο ευρέων μετασχηματισμών που, ιδιαίτερα από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και μετέπειτα, σάρωσαν την ήπειρο: πρώτον,

η ραγδαία εξάπλωση της ιδεολογίας του εθνικισμού και η διαδικασία συγκρότησης εθνών-κρατών και, δεύτερον, η βιομηχανική επανάσταση και η συνακόλουθη αναδιάρθρωση των Ευρωπαϊκών οικονομικών και κοινωνικών δομών. Από τον πρώτο πολιτικό μετασχηματισμό προέκυψε η σύγκρουση *κέντρου-περιφέρειας* μεταξύ της εκάστοτε κυρίαρχης «εθνικής» κουλτούρας και διαφόρων περιφερειακών-μειονοτικών πολιτισμικών ομάδων, αλλά και οι εντάσεις μεταξύ των νεότευκτων εθνικών κρατών που ήθελαν να αναλάβουν πλήρως τα ηνία διακυβέρνησης των πληθυσμών της επικράτειάς τους, και της Καθολικής Εκκλησίας –κατά κύριο λόγο– που προσπάθησε να προφυλάξει παραδοσιακές αρμοδιότητες, ιδιαίτερα σε θέματα εκπαίδευσης των πληθυσμών και ελέγχου της κοσμικής εξουσίας. Διαμέσου του δεύτερου οικονομικού μετασχηματισμού αναδύθηκε μία σύγκρουση μεταξύ των παραδοσιακά προνομιούχων γαιοκτημόνων και της ενισχυμένης αστικής τάξης καθώς και η πλέον σημαντική και ανθεκτική ανταγωνιστική σχέση *εργασίας-κεφαλαίου*. Σύμφωνα λοιπόν με τους Lipset και Rokkan, αυτές οι κοινωνικές συγκρούσεις αποτέλεσαν τη μήτρα σταδιακής ανάδειξης οργανωτικών περιχαρακώσεων οι οποίες, σε συνάρτηση πάντα με τις εκάστοτε ιστορικές εθνικές συνθήκες και παράμετρους και κατόπιν της επέκτασης της δημοκρατικής ψήφου σε όλα τα τμήματα του ανδρικού έστω πληθυσμού, μετατράπηκαν σε κόμματα διεκδίκησης της πολιτικής εξουσίας τα οποία σε μεγάλο βαθμό επιβίωσαν και συνέχισαν να καθορίζουν τους άξονες του πολιτικού ανταγωνισμού στη μεταπολεμική περίοδο.

Στην παρούσα εργασία εξετάζεται εμπειρικά ο βαθμός στον οποίο τα κομματικά συστήματα στην Ευρώπη εξακολουθούν να αποτελούν αντανάκλαση των ανωτέρω κοινωνικών διαιρέσεων και, αντιστρόφως, η υπόθεση ότι οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί και ανακατατάξεις των Ευρωπαϊκών κοινωνιών στη μεταπολεμική περίοδο αντικατοπτρίζονται πλέον στο ιδεολογικο-πολιτικό επίπεδο. Η ίδια υπόθεση εξετάζεται και για την περίπτωση της Ελλάδας, μέσα όμως από το πρίσμα των ιδιαιτεροτήτων της Ελληνικής ιστορικής εμπειρίας και της κληρονομιάς ιδιόμορφων αντιπαλοτήτων που καλλιεργήθηκαν σε συνθήκες δημοκρατικού και μη δημοκρατικού πολιτικού ανταγωνισμού. Προτού λοιπόν εισέλθουμε στο εμπειρικό σκέλος της μελέτης, παρατίθενται κάποιες επιλεγμένες (και πιο πρόσφατες) θεωρητικές επεξεργασίες

και εμπειρικές αναλύσεις των διαιρετικών τομών, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο σύνολο των «δυτικών» κοινωνιών, προκειμένου να διατυπωθούν καλύτερα εστιασμένες ερευνητικές υποθέσεις για τους άξονες διαιρέσεων που δομούν το σύγχρονο πολιτικό ανταγωνισμό.

Μεταγενέστερες Διατυπώσεις και Αναλύσεις: Οι Διαιρετικές Τομές στη Μεταβιομηχανική Περίοδο

Αν και στην εισαγωγική εργασία των Lispet και Rokkan δεν διατυπώθηκε κάποιος αυστηρός ορισμός της διαιρετικής τομής, μεταγενέστεροι αναλυτές στηρίχθηκαν σε κάποιες βασικές κατευθυντήριες γραμμές προκειμένου να επεξεργαστούν και να προτείνουν πιο αφαιρετικές και ακριβείς συλλήψεις της έννοιας. Η πιο γνωστή από αυτές ανήκει στους Bartolini και Mair (1990), οι οποίοι υποστήριξαν ότι η έννοια της διαιρετικής τομής εμπεριέχει τρία αλληλένδετα επίπεδα ανταγωνισμού: το πρώτο αναφέρεται σε κάποιο αντικειμενικό διαχωρισμό στο επίπεδο της κοινωνικής δομής, το δεύτερο στην ύπαρξη αξιακής-ιδεολογικής διαφοροποίησης που βρίσκεται σε αντιστοιχία με τον δομικό διαχωρισμό ώστε να υπάρχει αυτοσυνειδησία της ανταγωνιστικής σχέσης από τα μέλη των εμπλεκόμενων κοινωνικών ομάδων και τέλος, στην συγκρότηση αυτού του ανταγωνισμού στο θεσμικό/οργανωτικό επίπεδο, με τη δημιουργία πολιτικών κομμάτων, κινημάτων ή άλλων οργανωτικών μορφών. Σύμφωνα με αυτόν τον ορισμό, μία κοινωνική σύγκρουση μπορεί να χαρακτηριστεί ως «διαιρετική τομή» μόνο στο βαθμό που η ανταγωνιστική σχέση απαντά και στα τρία προαναφερόμενα επίπεδα, έτσι ώστε να διαμορφώνει συνθήκες περιχαρακώματος ή «κλεισίματος» (closure) κοινωνικών σχέσεων (Bartolini και Mair 1990: 215-216). Επιπλέον, η εμπειρική τους μελέτη επιβεβαιώνει πως η διαιρετική τομή εργασίας-κεφαλαίου παρέμεινε εξαιρετικά ανθεκτική κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα στη Δυτική Ευρώπη και πως οι εκτιμήσεις περί από-ευθυγράμμισης της ταξικής ψήφου είναι εξαιρετικά πρόωρες (Bartolini και Mair 1990: 96-124, Bartolini 2000).

Σε αντίθεση με τους Bartolini και Mair, άλλοι αναλυτές εστιάζουν την προσοχή τους στις δομικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα τις τε-

λευταίες δεκαετίες στις οικονομικά ανεπτυγμένες κοινωνίες και κάνουν λόγο για μετάβαση στη «Νέα Πολιτική» της μεταβιομηχανικής περιόδου. Στην παρούσα περίοδο οι παραδοσιακές πολιτικές συγκρούσεις σταδιακά χάνουν τα κοινωνικά ερείσματα τους και υποκαθίστανται από νέους άξονες ιδεολογικής και πολιτικής αντιπαράθεσης που δεν διαθέτουν απαραίτητα δομοκοινωνική υπόσταση. Ο κοινός παρονομαστής αυτής της κατηγορίας μελετών είναι η διαπίστωση ότι η διόγκωση της μεσαίας τάξης, η επέκταση του κοινωνικού κράτους και η διάβρωση των ταξικών διαχωριστικών γραμμών που λαμβάνει χώρα μεταπολεμικά έχει οδηγήσει στη σχετική υποβάθμιση ζητημάτων διανεμητικής πολιτικής και στην ανάδειξη ιδεολογικών διαφοροποιήσεων και πολώσεων γύρω από θέματα αξιακού προσανατολισμού. Οι αναλύσεις στέκονται κυρίως στα νέα πολιτικά ζητήματα που αναδείχθηκαν μέσα από τις κοινωνικές ζυμώσεις της δεκαετίας του '60 στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και Βόρειας Αμερικής όπως η οικολογική προστασία, η πολιτισμική ανεκτικότητα και υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η ισότητα των φύλων, κλπ.

Έτσι λοιπόν νέες διαιρετικές τομές εντοπίζονται στις αντιπαράθεσεις *αριστερού φιλελευθερισμού/δεξιού αυταρχισμού* (Kitschelt 1994, 1995, Kriesi 1998) ή *Νέας Δεξιάς/Νέας Αριστεράς* (Flanagan 1987, Flanagan και Lee 2003), *φονταμενταλισμού/μεταμοντερνισμού* (Moreno 1999, Inglehart et al 1998), *κοσμοπολιτισμού/εθνοκεντρισμού* (Norris 2003, Beck 2006: 101-116) και, φυσικά, στη τομή *υλισμού/μεταυλισμού* (Inglehart 1979, 1990). Η οργανωτική έκφανση των τομών απαντάται στην ανάδυση νέων κοινωνικών κινημάτων και πολιτικών κομμάτων, όπως είναι τα «πράσινα» κόμματα και άλλα προγενέστερα οικολογικά, αντιπολεμικά και φεμινιστικά κινήματα της «Νέας Αριστεράς», καθώς και τα αντιμεταναστευτικά κόμματα της «Νέας Δεξιάς» (βλ. Kitschelt 1995, Betz 1994). Εντωμεταξύ, παράλληλα με τους ισχυρισμούς περί νέων διαιρετικών τομών, όλο και περισσότερες εμπειρικές μελέτες καταγράφουν στις δημοκρατίες της μεταβιομηχανικής Ευρώπης όχι μόνο υποχώρηση των οικονομικών-υλιστικών διαιρετικών τομών, αλλά και σταδιακή αποσύνδεση από ταξικές κατηγορίες ακόμη και των ιδεολογικών τοποθετήσεων οικονομικού περιεχομένου (βλ. Knutsen 1995, Wilensky 2002). Οι ποικίλες θεωρίες της μεταβιομηχανικής κοινωνίας σε συνδυασμό με ενισχυτικές εμπειρικές

μελέτες τείνουν να διαμορφώσουν μία κοινωνιολογική συναίνεση όσον αφορά την άμβλυνση της επιρροής της κοινωνικής ταξικής δομής στην πολιτική ζωή των σύγχρονων κοινωνιών, τουλάχιστον στη μορφή του κλασικού διπολικού σχήματος *εργασία-κεφάλαιο*.

Οι Διαιρετικές Τομές στην Ελλάδα

Στην Ελλάδα, η καθυστερημένη εκβιομηχάνιση και η παρατεταμένη απαγόρευση οργάνωσης της πολιτικής ζωής βάσει ταξικών συμφερόντων μεταφράστηκε σε ουσιαστική απουσία της τομής *εργασίας-κεφαλαίου* ή και κάποιας άλλης κλασικής διαιρετικής τομής, όπως αυτές αποκρυσταλλώθηκαν μεταπολεμικά στα περισσότερα δημοκρατικά συστήματα της Δυτικής Ευρώπης. Ο εμφύλιος πόλεμος αποτέλεσε την πλέον καθοριστική κοινωνική σύγκρουση, διαμορφώνοντας ανθεκτικές ομαδοποιήσεις και πολιτικές ταυτότητες στον κλασικό άξονα *αριστερά-δεξιά* με διαφορετικό όμως περιεχόμενο σε σχέση με άλλα δημοκρατικά συστήματα.

Το περιεχόμενο αυτής της τομής αναπροσδιορίστηκε μετεμφυλιακά από τους νικητές της εμφύλιας σύγκρουσης, όταν και κατόρθωσαν να αποσυνδέσουν την κυρίαρχη πολιτική αντιπαράθεση από τον ταξικό-οικονομικό χαρακτήρα της (παρεμποδίζοντας, ουσιαστικά, την ενσωμάτωση της αντίθεσης *εργασία-κεφάλαιο* στο πολιτικό επίπεδο) και να αντιπαρατάξουν το δίπολο *εθνοκρόνων-μη εθνοκρόνων*. Μία ακούσια συνέπεια, όμως, της μονοπώλησης της πολιτικής εξουσίας από την πλευρά των «εθνοκρόνων» και του αποκλεισμού μεγάλων ομάδων του πληθυσμού (που σαφώς ξεπερνούσαν τα όρια της κομμουνιστικής αριστεράς) από το κρατικό μηχανισμό και τα συνδεδεμένα κοινωνικοοικονομικά προνόμια ήταν η συσπείρωση του αριστερού και κεντρώου χώρου ενάντια στο περιβόητο «κράτος της Δεξιάς». Έτσι σταδιακά διαμορφώθηκε μία νέα διαιρετική τομή *δεξιάς-αντιδεξιάς* στη βάση, κατά ένα βαθμό, της τομής *εθνοκρόνων/μη εθνοκρόνων* αλλά σαφώς μετατοπισμένης προς τα δεξιά του πολιτικού φάσματος. Το στρατόπεδο της «αντιδεξιάς» περιλάμβανε πλέον όχι μόνο την αριστερά –που αποτελούσε τον «εχθρό του Έθνους» σύμφωνα με τους εθνικόφρονες– αλλά το σύνολο των αντιπολιτευτι-

κών δυνάμεων, από την κομμουνιστική αριστερά έως και την Ένωση Κέντρου (Μοσχονάς 1994: 167-170).

Η εγκαθίδρυση και εμβάθυνση της τομής δεξιάς-αντιδεξιάς συγκρότησε εκ νέου τις συλλογικές ταυτότητες (ονομαστικά τουλάχιστον) στον άξονα αριστερά-δεξιάς, εδραιώνοντας όμως το συγκεκριμένο δίπολο στις σχέσεις κοινωνικών ομάδων με την πολιτική εξουσία παρά σε αντικειμενικές διαχωριστικές γραμμές στο επίπεδο των παραγωγικών σχέσεων. Η κληρονομιά αυτής της ιδιαίτερης εννοιολόγησης του συνεχούς αριστεράς-δεξιάς υπήρξε πολύπλευρη και ιδιαίτερα ανθεκτική. Κατ' αρχήν, το βασικό διακύβευμα του πολιτικού ανταγωνισμού περιορίστηκε για μεγάλο διάστημα στη σφαίρα των πολιτειακών θεσμών και της μορφής άσκησης της πολιτικής εξουσίας. Οι οικονομικές διεκδικήσεις και αντιπαραθέσεις συνέχισαν παραδοσιακά να βασίζονται στη λογική των πελατειακών και συντεχνιακών δικτύων και όχι στη στρατηγική επίτευξης εξισορροπητικών πολιτικών ευρείας ταξικής συναίνεσης και συμβιβασμού. Στο ιδεολογικό και ψυχολογικό επίπεδο, η συγκρότηση πολιτικών ταυτοτήτων συνέχισε και μεταπολιτευτικά να διαμορφώνεται σε μεγάλο βαθμό σχετικά ανεξάρτητα από αμιγώς ταξικές ή άλλες δομικές παραμέτρους. Το δίπολο δεξιάς-αντιδεξιάς, με τους ιδιαίτερους συνειρμούς του «δεξιού κατεστημένου» ενάντια στις «αντιδεξιές προοδευτικές δυνάμεις», εξακολούθησε να αποτελεί κεντρικό σημείο αναφοράς και βασικός άξονας συγκρότησης ταυτοτήτων. Παρ' όλα αυτά ποτέ δεν συγκέντρωσε όλα τα χαρακτηριστικά μίας πλήρους διαιρετικής τομής, σύμφωνα πάντα με τα κριτήρια του ορισμού των Bartolini και Mair. Η ευθυγράμμιση του ιδεολογικού με το θεσμικό (κομματικό) επίπεδο προσιδιάζει σε αυτό που έχει ονομαστεί «τομή πολιτικών αξιών» (value cleavage) (Dalton 1988), «τομή πολιτικών ζητημάτων» (issue cleavage) (Knutsen και Scarbrough 1995, Deegan-Krause 2006) ή «μη δομική» διαιρετική τομή (Allard και Pesonen 1967).

Κάποια άλλοι διακεκριμένοι αναλυτές της ελληνικής περίπτωσης αναδεικνύουν ένα εναλλακτικό κοινωνικό δίπολο που θεωρούν ότι βασίζεται στην πλέον θεμελιακή διαιρετική τομή της νεοελληνικής κοινωνίας. Η εν λόγω τομή, η οποία ιστορικά προηγείται αλλά και τέμνει εγκάρσια (τουλάχιστον στο θεσμικό επίπεδο) την τομή αριστεράς-δεξιάς, εντοπίζεται μεταξύ δύο ανταγωνιστικών τύπων πολιτικής

κουλτούρας: η πρώτη είναι εκσυγχρονιστική, φιλελεύθερη, ορθολογιστική και εξωστρεφής ενώ η δεύτερη είναι παραδοσιακά προσανατολισμένη, λαϊκιστική, αμυντική και ξενόφοβη (βλ. Diamandouros 1994, Μουζέλης 1994, Κατσούλης 1988). Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, οι εντάσεις μεταξύ εκσυγχρονιστικών και παραδοσιακών τάσεων και δυνάμεων αποτελούν το κεντρικό σημείο αναφοράς της ελληνικής κοινωνικής και πολιτικής ζωής από δημιουργίας του ελληνικού κράτους. Ακριβώς εκεί πρέπει να αναζητηθούν και οι ρίζες αυτής της σύγκρουσης, δηλαδή στην προσπάθεια ελέγχου του κρατικού μηχανισμού από το πρώτο μισό κιόλας του 19ου αιώνα και στην πάλη για την (ανα)κατανομή της πολιτικής εξουσίας μεταξύ κοινωνικών δυνάμεων που αντιπροσώπευαν νεωτεριστικά (Δυτικά) και παραδοσιακά (Βυζαντινο-Οθωμανικά) αντιστοίχως στοιχεία της ελληνικής ιστορικής εμπειρίας.

Το δομικό υπόβαθρο αυτού του πολιτισμικού διύσμου εντοπίζεται στη διχοτόμηση των ελληνικών κοινωνικών στρωμάτων βάσει του βαθμού οικονομικής ανταγωνιστικότητάς τους και τον τοπικό ή διεθνή προσανατολισμό τους. Πιο συγκεκριμένα, η «παραδοσιοκρατική» ή «παρωχημένη»¹ κουλτούρα στηρίζεται και αναπαράγεται από κοινωνικά στρώματα συνδεδεμένα με τομείς της οικονομίας που διακρίνονται από χαμηλή παραγωγικότητα και ανταγωνιστικότητα, και από την απουσία δεσμών με το διεθνές οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό περιβάλλον (π.χ. δημόσιος τομέας, μικρογεωργική και μικροβιοτεχνική παραγωγή προσανατολισμένη στην εσωτερική αγορά, βιομηχανίες υποκατάστασης εισαγωγών). Αντιθέτως, οι κύριοι φορείς της «εκσυγχρονιστικής» ή «μεταρρυθμιστικής» κουλτούρας προέρχονται από κοινωνικά στρώματα που συγκροτούνται μέσα από συμμετοχή στους πιο δυναμικούς και διεθνώς προσανατολισμένους οικονομικούς/παραγωγικούς τομείς, καθώς και (κυρίως κατά την πρώιμη περίοδο του ελληνικού κράτους) στις κοινότητες της ελληνικής διασποράς (Diamandouros 1994: 20-25). Εντούτοις, η απουσία ευθυγράμμισης στο θεσμικό επίπεδο αποτρέπει τον ασφαλή χαρακτηρισμό και

1. *Παρωχημένη κουλτούρα* είναι ο όρος με τον οποίο έχει αποδοθεί ο νεολογισμός του Νικηφόρου Διαμαντούρου *κουλτούρα του «underdog»* (1994) στην ελληνική έκδοση.

αυτού του δίπολου ως πλήρως σχηματισμένης διαιρετικής τομής. Σε αυτή τη περίπτωση, η σύζευξη του δομικού με το ιδεολογικό επίπεδο παραπέμπει στον όρο «τομή κοινωνικών θέσεων» (position divide) (Deegan-Krause 2006), που ουσιαστικά αναφέρεται σε *δυνητικές* αλλά μη πολιτικοποιημένες διαιρετικές τομές.

Σε γενικές γραμμές, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η διαφορά των «τομών θέσης» και «τομών πολιτικών αξιών» εντοπίζεται στην αντιστροφή προέλευσης και κατεύθυνσης: στην πρώτη περίπτωση αντικειμενικές κοινωνικές διαφορές αντανakλούνται και αναπαράγονται στο ιδεολογικό επίπεδο (bottom-up) ενώ στη δεύτερη τα πολιτικά κόμματα επιλέγουν να αναδείξουν ή/και να συντηρήσουν ιδεολογικές διαιρέσεις που μεταφράζονται σε ανθεκτικές πολιτικές/κομματικές ομαδοποιήσεις και ταυτίσεις (top-down). Σε κάθε περίπτωση πάντως, η συντήρηση και αναπαραγωγή ιδεολογικών τομών και πολιτικών ταυτοτήτων δεν μπορεί παρά να βασίζεται σε βαθύτατα εδραιωμένους μηχανισμούς κοινωνικοποίησης, από την οικογενειακή μονάδα έως το εκπαιδευτικό και εργασιακό περιβάλλον, ανεξάρτητα από το αν οι τομές αυτές αποτελούν αναπόδραστη συνέπεια αντικειμενικών κοινωνικών αντιθέσεων ή υποκινούνται συνειδητά από τις πολιτικές ελίτ.

Ερευνητικά Ερωτήματα και Μεθοδολογία

Στην παρούσα έρευνα, το βασικό ερώτημα που διατυπώνεται και ερευνάται σχετίζεται με τη δομή και το περιεχόμενο υφιστάμενων ευθυγραμμίσεων στο θεσμικό και ιδεολογικό επίπεδο, δηλαδή στον εντοπισμό ενεργοποιημένων πολιτικών διαιρετικών τομών. Το δευτερεύον ερευνητικό ερώτημα εξετάζει κατά πόσο οι υπάρχουσες τομές διαθέτουν δομική υπόσταση (σχηματίζοντας πλήρεις διαιρετικές τομές κατά τον ορισμό των Bartolini και Mair) ή, εναλλακτικά, αφορά τον εντοπισμό «δυνητικών» διαιρετικών τομών που δεν έχουν ακόμη αποτυπωθεί στο πολιτικό επίπεδο με τη μορφή ευθυγραμμίσεων ψηφοφόρων.

Στην περίπτωση της Ελλάδας το βασικό ερευνητικό ερώτημα αφορά το βαθμό δόμησης του κομματικού ανταγωνισμού βάσει παραδοσιακών δίπολων και αντιπαλοτήτων. Ποια είναι η δομή και το περιεχό-

μενο ευθυγραμμίσεων μεταξύ κομματικού και ιδεολογικού επιπέδου; Το συνεχές *αριστεράς - δεξιάς* εξακολουθεί να συμπίπτει με την ιστορικής (πλέον) σημασίας τομή *δεξιάς - αντιδεξιάς* ή νοηματοδοτείται περισσότερο από διαφορές κοινωνικοοικονομικού περιεχομένου και άρα βρίσκεται εγγύτερα στην κλασσική σημασία της τομής *αριστεράς - δεξιάς*; Οι βασικές πολιτικές τομές που χαρακτηρίζουν το σύγχρονο κομματικό τοπίο της Ελλάδας ανακύπτουν από θεμελιακές διαιρέσεις στο δομικό επίπεδο ή παραμένουν «τομές πολιτικών αξιών»; Ομοίως, στην περίπτωση της Ευρώπης εξετάζεται η υπόθεση ότι οι κλασικές διαιρετικές τομές του παρελθόντος έχουν αποδυναμωθεί, και έχουν αντικατασταθεί, μερικώς ή πλήρως, από ιδεολογικό-αξιακές διαιρετικές τομές που δεν προκύπτουν απαραίτητα από αντικειμενικές διαχωριστικές γραμμές στο δομικό επίπεδο λόγω των προαναφερθεισών τάσεων αυξανόμενης ρευστότητας και εξατομίκευσης στη κοινωνική δομή των μεταβιομηχανικών κοινωνιών.

Το εμπειρικό σκέλος της μελέτης βασίζεται σε δεδομένα από τον δεύτερο (κυρίως) γύρο της European Social Survey που πραγματοποιήθηκε την περίοδο 2004-2005. Για την αναζήτηση των πιο σημαντικών χαρακτηριστικών των ψηφοφόρων των κομμάτων στις διάφορες Ευρωπαϊκές χώρες εφαρμόζεται η διακρίνουσας ανάλυση, μια στατιστική τεχνική που χρησιμοποιείται για την ανάδειξη διαφορών μεταξύ δύο η περισσότερων ομάδων βάσει πολλαπλών διακρινουσών μεταβλητών. Στη συγκεκριμένη περίπτωση οι ομάδες αυτές συγκροτούνται με γνώμονα την κομματική ψήφο στις αμέσως προηγούμενες εθνικές εκλογές σε κάθε χώρα.

Οι πρώτες διακρίνουσες μεταβλητές που έχουν επιλεγεί για την ανάλυση των διαιρετικών τομών αντιστοιχούν σε ιδεολογικές-αξιακές διαστάσεις ανταγωνισμού αλλά και σε αντικειμενικούς παράγοντες διαφοροποίησης στο δομικό επίπεδο. Συγκεκριμένα, οι επιλεγμένες μεταβλητές αποτελούν μετρήσιμες εκφράσεις των ιδεολογικών διαιρέσεων *αριστερού - δεξιού υλισμού*², *κοινωνικού φιλελευθερισμού* - *su-*

2. Οι τιμές της μεταβλητής *αριστερός-δεξιός υλισμός* βασίζονται σε απαντήσεις στη δήλωση «Η κυβέρνηση πρέπει να μειώσει τις διαφορές στα εισοδήματα» που έχει συμπεριληφθεί στο δεύτερο γύρο της European Social Survey. Οι προσφερόμενες απαντήσεις ακολουθούν τη δομή μίας τυπικής

νηρητισμού³ (η οποία συμπίπτει με τη διάκριση μεταμοντερνισμού - φονταμενταλισμού), κοσμοπολιτισμού - εθνοκεντρισμού⁴, και μεταϋλι-

κλίμακας Likert πέντε σημείων με τιμές από 1, «Συμφωνώ πλήρως» έως 5, «Διαφωνώ πλήρως».

3. Οι τιμές της μεταβλητής *κοινωνικός φιλελευθερισμός-συντηρητισμός* βασίζονται σε αθροιστική κλίμακα πέντε ερωτήσεων από το δεύτερο γύρο της European Social Survey. Οι ερωτήσεις είναι: α) «Πόσο σας εκφράζει η δήλωση: Είναι σημαντικό να είναι δυνατή η κυβέρνηση και να εξασφαλίζει την ασφάλεια;» (τιμές από 1, «Πάρα πολύ» έως 6, «Καθόλου»), β) «Πόσο σας εκφράζει η δήλωση: Είναι σημαντικό να ακολουθούμε τις παραδόσεις και τα έθιμα» (τιμές από 1, «Πάρα πολύ» έως 6, «Καθόλου»), γ) «Πόσο θρησκευόμενος είστε;» (τιμές από 0, «Καθόλου θρησκευόμενος» έως 10, «Πολύ θρησκευόμενος»), δ) «Συμφωνείτε με τη δήλωση: Οι ομοφυλόφιλοι και οι ομοφυλόφιλες πρέπει να διαβιώνουν όπως επιθυμούν;» (τιμές από 1, «Συμφωνώ απόλυτα» έως 5, «Διαφωνώ απόλυτα»), ε) «Πόσο σας εκφράζει η δήλωση: Είναι σημαντικό να ακολουθούμε κανόνες και να κάνουμε ότι μας λένε;» (τιμές από 1, «Πάρα πολύ» έως 6, «Καθόλου»). Οι κλίμακες κάθε ερώτησης μετατράπηκαν σε κλίμακες τυποποιημένων τιμών (z scores) προκειμένου να εξασφαλιστεί η απαιτούμενη συμμετρικότητα μεταξύ των αθροιζόμενων τιμών. Η αξιοπιστία της κλίμακας είναι αρκετά υψηλή (τυποποιημένο Cronbach's $\alpha = 0,65$), στοιχείο που ενισχύει εμπειρικά την υπόθεση περί θεματικής συγγένειας των επιμέρους μερών της αθροιστικής κλίμακας.

4. Οι τιμές της μεταβλητής *κοσμοπολιτισμός-εθνοκεντρισμός* βασίζονται σε αθροιστική κλίμακα πέντε ερωτήσεων από το δεύτερο γύρο της European Social Survey. Οι ερωτήσεις είναι: α) «Να επιτραπούν πολλοί ή λίγοι μετανάστες από φτωχότερες χώρες εκτός Ευρώπης;» (τιμές από 1, «Να επιτραπούν πολλοί» έως 4, «Να μην επιτραπεί κανένας»), β) «Η πολιτισμική ζωή της χώρας υπονομεύεται η εμπλουτίζεται από τους μετανάστες;» (τιμές από 0, «Η πολιτισμική ζωή υπονομεύεται» έως 10, «Η πολιτισμική ζωή εμπλουτίζεται»), γ) «Οι μετανάστες κάνουν τη χώρα καλύτερο ή χειρότερο μέρος να ζει κανείς;» (τιμές από 0, «Χειρότερο μέρος» έως 10, «Καλύτερο μέρος»), δ) «Η Ευρωπαϊκή ενοποίηση θα έπρεπε να προχωρήσει περισσότερο ή έχει ήδη προχωρήσει πάρα πολύ;» (τιμές από 0, «Η ενοποίηση έχει ήδη προχωρήσει πολύ» έως 10, «Η ενοποίηση δεν έχει προχωρήσει αρκετά»), ε) «Να επιτραπούν πολλοί ή λίγοι μετανάστες από διαφορετική φυλή/εθνοτική ομάδα από τους Έλληνες;» (τιμές από 1, «Να επιτραπούν πολλοί» έως 4, «Να μην επιτραπεί κανένας»). Οι κλίμακες κάθε ερώτησης μετατράπηκαν σε κλίμακες τυποποιημένων τιμών (z scores) προκει-

σμού - υλισμού⁵, δομικών διαιρέσεων όπως η κοινωνική τάξη (που βασίζεται σε μία σύνθετη ιεραρχική μεταβλητή που λαμβάνει υπ' όψη τη σχέση με τα μέσα παραγωγής, βαθμό επαγγελματικής ειδίκευσης, μόρφωσης, και εισοδηματικής κατηγορίας), το θρήσκευμα, η περιοχή διαβίωσης, καθώς και η εθνοτική-γλωσσική ομάδα, δηλαδή των βασικών κοινωνικών διαιρέσεων που είχαν εντοπιστεί από τους Lipset και Rokkan. Οι διακρίνουσες συναρτήσεις που προκύπτουν είναι γραμμικοί συνδυασμοί των διακρινουσών μεταβλητών, που υποδεικνύουν ποιοι παράγοντες διαθέτουν τη μεγαλύτερη επιρροή στο διαχωρισμό, δηλαδή στη διάκριση της κομματικής επιλογής μεταξύ των ψηφοφόρων (Moreno 1999: 182). Κάθε στατιστικά σημαντική διακρίνουσα συνάρτηση ερμηνεύεται ως υπάρχουσα διαιρετική τομή ενώ το ποσοστό διασποράς που εξηγεί χρησιμεύει ως ένδειξη σημαντικότητας μίας διαιρετικής τομής για ένα πολιτικό σύστημα.

Αποτελέσματα

Στην περίπτωση της Ελλάδας βλέπουμε ότι η μοναδική στατιστικά σημαντική διακρίνουσα συνάρτηση κυριαρχείται από την ιδεολογική διάσταση κοσμοπολιτισμός-εθνοκεντρισμός (βλ. Πίνακα 1). Η συγκεκριμένη μεταβλητή έχει μακράν τη μεγαλύτερη συνεισφορά στον

μένου να εξασφαλιστεί η απαιτούμενη συμμετρικότητα μεταξύ των αθροισμένων τιμών. Η αξιοπιστία της κλίμακας είναι και σε αυτή τη περίπτωση ιδιαίτερα υψηλή (τυπικοποιημένο Cronbach's $\alpha = 0,79$), επαληθεύοντας και πάλι την υπόθεση περί θεματικής συγγένειας των επιμέρους μερών της αθροιστικής κλίμακας.

5. Οι τιμές της μεταβλητής *μεταύλισμός-υλισμός* βασίζονται σε αθροιστική κλίμακα δύο ερωτήσεων από το δεύτερο γύρο της European Social Survey. Οι ερωτήσεις είναι: α) «Πόσο σας εκφράζει η δήλωση: Είναι σημαντικό να έχω λεφτά και ακριβά πράγματα;» (τιμές από 1, «Πάρα πολύ» έως 6, «Καθόλου»), β) «Πόσο σας εκφράζει η δήλωση: Είναι σημαντικό να προσέχουμε τη φύση και το περιβάλλον;» (τιμές από 1, «Πάρα πολύ» έως 6, «Καθόλου»). Οι συγκεκριμένες ερωτήσεις επιλέχθηκαν ως υποκατάστατο του Inglehart-index, τυπικού δείκτη μεταύλιστικών αξιών, ο οποίος δεν χρησιμοποιείται από την European Social Survey.

προσδιορισμό της μοναδικής διαιρετικής τομής, κάτι που γίνεται πιο φανερό αν δούμε την τιμή του δομικού συντελεστή της μεταβλητής, δηλαδή την ανεξάρτητη συσχέτιση μεταξύ της μεταβλητής και της διακρίνουσας συνάρτησης. Οι δύο επόμενες μεταβλητές σε επίπεδο συνεισφοράς είναι οι άλλες δύο αξιακές διαστάσεις κοινωνικού φιλελευθερισμού-συντηρητισμού και μεταύλισμού-υλισμού, με την ιδεολογική διάσταση αριστερού-δεξιού υλισμού να έχει τη μικρότερη συνεισφορά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Ανάλυση Διακρίνουσας Συνάρτησης Κομματικής Ψήφου –
Πολιτικές Διαιρετικές Τομές στην Ελλάδα, 2004

Διακρίνουσα Μεταβλητή	1η Διακρίνουσα	Συνάρτηση
Αριστερός - Δεξιός Υλισμός	0,12	(0,23)
Κοινωνικός Φιλελευθερισμός- Συντηρητισμός	0,42	(0,49)
Κοσμοπολιτισμός-Εθνοκεντρισμός	0,66	(0,80)
Μεταύλισμός-Υλισμός	0,43	(0,44)
Κοινωνική Τάξη	-0,13	(-0,36)
Εξήγηση διασποράς	80,3 %	
Κανονική συσχέτιση	0,32**	

Σημείωση: Οι ανωτέρω τιμές είναι οι τυποποιημένοι συντελεστές κανονικής διακρίνουσας συνάρτησης, ενώ εντός παρενθέσεως παρατίθενται οι δομικοί συντελεστές. Παρατίθενται μόνο στατιστικά σημαντικές διακρίνουσες συναρτήσεις (** $p < 0,01$, * $p < 0,05$, + $p < 0,1$).

Data: European Social Survey, Round 2: Ελλάδα N=676

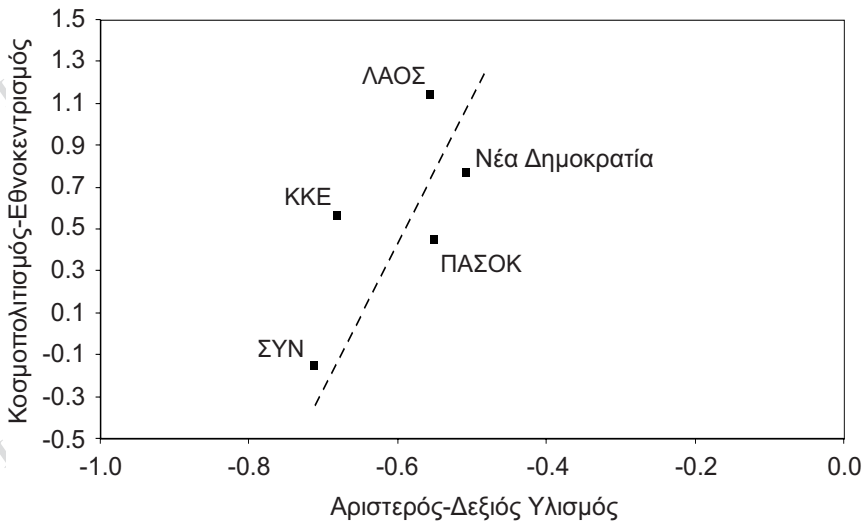
Η διακρίνουσα ανάλυση παρέχει και μία δεύτερη κατηγορία πληροφοριών, που εμπεριέχει τα βαρύκεντρα (group centroids) των κομμάτων, δηλαδή τη μέση θέση του κάθε κόμματος στην εκάστοτε διακρίνουσα συνάρτηση. Με άλλα λόγια κάθε διακρίνουσα συνάρτηση μπορεί να ερμηνευτεί ως ένας μονοδιάστατος άξονας πάνω στον οποίο μπορούν να τοποθετηθούν τα κόμματα βάσει των μέσων τιμών τους. Από τη στιγμή που για την Ελλάδα προκύπτει μόνο μία στατιστικά σημαντική συνάρτηση, μπορούμε να πούμε ότι ελληνικό πολιτικό σύστημα χαρακτηρίζεται από μία διαιρετική τομή στην οποία κυριαρχεί η ιδεολογική-αξιακή διάσταση κοσμοπολιτισμού-εθνοκεντρισμού, με το ΛΑΟΣ και ο ΣΥΝ (νυν ΣΥΡΙΖΑ) να δομούν τα δύο άκρα του πολιτικού

φάσματος, το ΠΑΣΟΚ να καταλαμβάνει τη μεσαία θέση, ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει η εγγύτητα του ΚΚΕ στο μεσαίο χώρο, φαινόμενο που εξηγείται από το πιο εθνοκεντρικό χαρακτήρα των θέσεων και των ψηφοφόρων του κόμματος σε σχέση με το άλλο κόμμα της αριστεράς.

Λαμβάνοντας υπ' όψη τις τιμές των κομμάτων μόνο στους άξονες κοσμοπολιτισμού-εθνοκεντρισμού και αριστερού-δεξιού υλισμού, οι αποστάσεις μεταξύ των κομμάτων αποτυπώνονται καθαρά στο διαστάτο επίπεδο (βλ. Γράφημα 1), με το ΛΑΟΣ και ο ΣΥΝ να εκπροσωπούν τις πιο ακραίες τοποθετήσεις στη διάσταση ανταγωνισμού που απεικονίζεται, ενώ μεγάλη εντύπωση προκαλούν οι εξαιρετικά μικρές αποστάσεις των ψηφοφόρων των κομμάτων στο δίπολο αντιπαράθεσης επί αρχών οικονομικής διαχείρισης.

ΓΡΑΦΗΜΑ 1
Ελληνικός Κομματικός Χώρος, 2004
Δεξιός-Αριστερός Υλισμός και Κοσμοπολιτισμός-Εθνοκεντρισμός

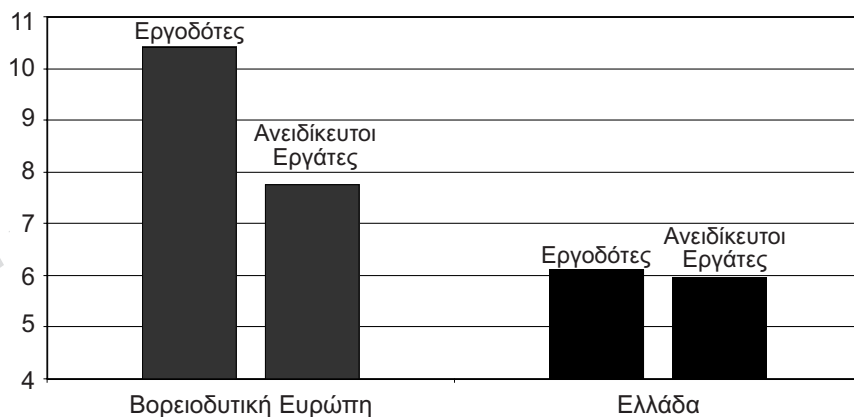

Η προφανής απουσία πόλωσης στον άξονα αριστερού-δεξιού υλισμού μάλλον εξηγείται από τις εξαιρετικά αριστερόστροφες προτιμήσεις του συνόλου του Ελληνικού εκλογικού σώματος σε ζητήματα οικονομικής πολιτικής και συγκεκριμένα για τις προτιμήσεις όσον αφο-

ρά τον παρεμβατικό και αναδιανεμητικό ρόλο του κράτους στην οικονομία. Δεδομένα από τον πρώτο γύρο της European Social Survey, η οποία και προσφέρει περισσότερες ερωτήσεις που αφορούν τον άξονα αριστερού-δεξιού υλισμού, αποτυπώνουν τη συγκριτικά ελάχιστη διείσδυση δεξιών ή νεοφιλελεύθερων ιδεών στο επίπεδο του εκλογικού σώματος, σε σχέση με τις χώρες της υπόλοιπης Ευρώπης. Όπως φαίνεται και από τις μέσες τιμές νεοφιλελεύθερων προτιμήσεων ανά χώρα, η Ελλάδα καταγράφει μακράν το χαμηλότερο μέσο όρο από τη αμέσως προηγούμενη χώρα, τη Πορτογαλία.

Η έλλειψη ιδεολογικής πόλωσης στην Ελλάδα καταγράφεται και από το επόμενο γράφημα, που αποτυπώνει το βαθμό ιδεολογικής διαφοροποίησης στη διάσταση αριστερού-δεξιού υλισμού βάσει της δομικής τομής εργασίας/κεφαλαίου (βλ. Γράφημα 2). Ενώ λοιπόν, όπως αναμένεται, στην υπόλοιπη Ευρώπη καταγράφεται σημαντικός βαθμός διαφοροποίησης μεταξύ των δύο ομάδων, στην Ελλάδα η διαφοροποίηση είναι μηδαμινή, όχι μόνο ανάμεσα σε αυτές τις δύο ταξικές κατηγορίες αλλά και μεταξύ των ενδιάμεσων κατηγοριών της μεσαίας τάξης (βλ. Tsatsanis 2009).

ΓΡΑΦΗΜΑ 2
Ταξική Θέση και Δεξιός Υλισμός

Δεδομένα: European Social Survey, Round 1 (2002-2003)

Σημείωση: Τιμές κλίμακας δεξιού υλισμού 4 (ελάχιστη) έως 20 (μέγιστη). Η ομάδα "Βορειοδυτική Ευρώπη" συμπεριλαμβάνει τις χώρες: Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία, Γερμανία, Ολλανδία, Βέλγιο, Σουηδία, Νορβηγία, Δανία, Φινλανδία, Αυστρία, Ιρλανδία, Ελβετία

Επανερχόμενοι στα δεδομένα του δεύτερου γύρου της European Social Survey, μπορούμε να δούμε μία ακόμα διαφοροποίηση της Ελλάδας σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη. Η διαφοροποίηση αφορά τη νοηματοδότηση του άξονα αριστεράς-δεξιάς, η οποία παραμένει εξαιρετικά σημαντική στο επίπεδο δόμησης και ονοματοδότησης πολιτικών ταυτοτήτων σε όλες τις χώρες της Ευρώπης.⁶ Εξετάζοντας τις συγγένειες της αριστεράς-δεξιάς αυτοτοποθέτησης και των διαφορετικών ιδεολογικών διαστάσεων σε Ελλάδα και Ευρώπη, παρατηρούμε ότι στην Ελλάδα η αριστερά-δεξιά αυτοτοποθέτηση νοηματοδοτείται κυρίως από τη διάσταση κοινωνικού φιλελευθερισμού-συντηρητισμού –χωρίς φυσικά να υπάρχει απόλυτη σχέση (βλ. Κωνσταντινίδης 2007)– ενώ στην Ευρώπη η αριστερή-δεξιά αυτοτοποθέτηση έχει μεγαλύτερη εγγύτητα στον άξονα αριστερού-δεξιού υλισμού (βλ. Πίνακα 2). Συγκεκριμένα, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην υπόλοιπη Ευρώπη η παραγοντική ανάλυση των επιμέρους ιδεολογικών διαστά-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Παραγοντική Ανάλυση Δεικτών Ιδεολογικού Προσανατολισμού
και Αριστερής-Δεξιάς Αυτοτοποθέτησης

Ιδεολογικός Δείκτης	Ελλάδα		Ευρώπη	
	Παράγοντας		Παράγοντας	
	1	2	1	2
Αριστερά-Δεξιά Αυτοτοποθέτηση	0,75	0,08	0,47	0,60
Κοιν. Φιλελευθερισμός-Συντηρητισμός	0,72	-0,38	0,79	-0,15
Κοσμοπολιτισμός-Εθνοκεντρισμός	0,54	0,35	0,66	0,19
Μεταυλισμός-Υλισμός	-0,11	0,78	-0,16	0,64
Αριστερός-Δεξιός Υλισμός	0,17	0,63	-0,26	0,68
% διασποράς	28,5	25,4	27,6	25,4

Σημείωση: Χρησιμοποιήθηκε η ανάλυση κυρίων συνιστωσών (principal components analysis) ως μέθοδος εξαγωγής. Στην κατηγορία της Ευρώπης περιλαμβάνονται δεδομένα από 25 χώρες.

6. Όταν εισάγεται η μεταβλητή αριστερής-δεξιάς αυτοτοποθέτησης στην ανάλυση διακρίνουσας συνάρτησης, μετατρέπεται αυτόματα στην πιο σημαντική μεταβλητή καθορισμού της πρώτης συνάρτησης κάθε χώρας.

σεων (συμπεριλαμβανομένης της αριστερής-δεξιάς αυτοτοποθέτησης) αναδεικνύει δύο βασικούς άξονες (παράγοντες). Στην περίπτωση της Ελλάδας, η αριστερή-δεξιά αυτοτοποθέτηση επιδεικνύει την υψηλότερη φόρτιση στον πρώτο παράγοντα μαζί με τις διάστασεις κοσμοπολιτισμού-εθνοκεντρισμού και κοινωνικού φιλελευθερισμού-συντηρητισμού (αν και με τιμή φόρτισης της τελευταίας ελαφρώς κατώτερη του κοινώς αποδεκτού ορίου του 0,6). Αντιθέτως, στην περίπτωση της Ευρώπης η αριστερή-δεξιά αυτοτοποθέτηση παρουσιάζει υψηλότερο βαθμό φόρτισης στον δεύτερο παράγοντα μαζί με τις διαστάσεις αριστερού-δεξιού υλισμού και μεταύλισμού-υλισμού.

Αφού εξετάσαμε προηγουμένως στην Ελλάδα τις συνδέσεις μεταξύ θεσμικού και ιδεολογικού επιπέδου, αλλά και στη σύνδεση θεσμικού και δομικού επιπέδου, η ανάλυση που παρουσιάζεται εδώ εστιάζει στη σύνδεση δομικού και ιδεολογικού επιπέδου. Ανεξαρτητοποιώντας τα συστατικά μέρη της συνθετικής μεταβλητής της κοινωνικής δομής (εισόδημα, μόρφωση, επαγγελματική κατηγορία), παρατηρούμε ότι στην Ελλάδα η συμβολή των δομικών παραγόντων στην απόπειρα εξήγησης ιδεολογικών κατευθύνσεων είναι ιδιαίτερα περιορισμένη (βλ. Πίνακα 3), με μοναδική ίσως εξαίρεση τη διάσταση κοινω-

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Γραμμική Παλινδρόμηση - Κοινωνική Δομή και Ιδεολογία στην Ελλάδα

	Αριστερός- Δεξιός Υλισμός		Κοιν. Φιλελευθ.- Συντηρητισμός		Κοσμοπολιτισμός- Εθνοκεντρισμός		Μεταύλισμός- Υλισμός	
	B	(β)	B	(β)	B	(β)	B	(β)
Σταθερά	-0,31+		3,91**		-0,97		1,05**	
Εισόδημα	-0,01	(-0,02)	-0,75	(-0,27)**	0,04	(0,01)	0,18	(0,13)**
Μόρφωση	-0,03	(-0,07)	-0,20	(-0,12)	-0,70	(-0,24)**	-0,12	(-0,13)**
Επάγγελμα	-0,01	(-0,02)	-0,01	(-0,00)	-0,14	(-0,03)	-0,05	(-0,04)
Ηλικία	-0,05	(-0,07)	0,62	(0,19)**	0,23	(0,41)	-0,33	(-0,20)**
R²	0,01		0,19**		0,06**		0,05**	

Σημείωση: Παρατίθενται οι μη τυποποιημένοι και τυποποιημένοι συντελεστές παλινδρόμησης

(** $p < 0,01$, * $p < 0,05$, + $p < 0,1$).

Data: European Social Survey, Round 2

νικού φιλελευθερισμού-συντηρητισμού όπου το μοντέλο παλινδρόμησης παρουσιάζει σχετικά υψηλά επίπεδα εφαρμογής και η μεταβλητή του εισοδήματος (αλλά και της ηλικίας) εμφανίζουν στατιστικά σημαντικές θετικές συσχετίσεις με κοινωνικά φιλελεύθερες στάσεις. Παρόμοια είναι η κατάσταση στη σχέση μόρφωσης και κοσμοπολιτισμού και φυσικά στη σχέση νεαρής ηλικίας και μεταύλισμού. Αντιθέτως, το πιο αδύναμο μοντέλο (που δεν είναι καν στατιστικά σημαντικό) αφορά τη σχέση δομικών μεταβλητών και αριστερού-δεξιού υλισμού.

Η ίδια ανάλυση για την υπόλοιπη Ευρώπη (βλ. Πίνακα 4) παρουσιάζει μία παρόμοια εικόνα όσον αφορά τις επιμέρους σχέσεις μεταξύ μεταβλητών και ιδεολογικής κατεύθυνσης. Συνολικά όμως τα τέσσερα μοντέλα αποδίδουν αρκετά καλύτερα στην περίπτωση της Ευρώπης, χωρίς βεβαίως να εξηγούν εντυπωσιακά ποσοστά διακυμάνσεων. Εδώ ξεχωρίζει και πάλι η θετική σχέση εισοδήματος και νεαρής ηλικίας με το κοινωνικό φιλελευθερισμό, η αρνητική σχέση εισοδήματος και μόρφωσης με τον εθνοκεντρισμό, η αναμενόμενη θετική σχέση νεαρής ηλικίας και μεταύλισμού, αλλά και η θετική σχέση μεταξύ εισοδήματος και μόρφωσης με δεξιές υλιστικές κατευθύνσεις, αποτέλεσμα που καταδεικνύει και πάλι τη μεγαλύτερη σύνδεση μεταξύ κοινω-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Γραμμική Παλινδρόμηση - Κοινωνική Δομή και Ιδεολογία στην Ευρώπη

	Αριστερός- Δεξιός Υλισμός		Κοιν. Φιλελευθ.- Συντηρητισμός		Κοσμοπολιτισμός- Εθνοκεντρισμός		Μεταύλισμός- Υλισμός	
	B	(β)	B	(β)	B	(β)	B	(β)
Σταθερά	-0,27**		-0,05		-4,33**		1,11**	
Εισόδημα	0,14	(0,18)**	-0,59	(-0,22)**	-0,46	(-0,13)**	-0,02	(-0,02)*
Μόρφωση	0,05	(0,08)**	-0,31	(-0,13)**	-0,59	(-0,18)**	-0,04	(-0,04)**
Επάγγελμα	-0,06	(-0,07)**	0,07	(0,02)**	0,28	(0,07)**	0,02	(0,01)+
Ηλικία	-0,04	(-0,03)**	0,83	(0,19)**	0,50	(0,09)**	-0,36	(-0,21)**
R²	0,07**		0,14**		0,10**		0,04**	

Σημείωση: Παρατίθενται οι μη τυποποιημένοι και τυποποιημένοι συντελεστές παλινδρόμησης

(** p<0,01, * p<0,05, + p<0,1).

Data: European Social Survey, Round 2

νικής δομής και οικονομικής ιδεολογίας στην Ευρώπη σε σχέση με την Ελλάδα.

Επανερχόμενοι στις διακρίνουσες αναλύσεις κομματικής ψήφου ανά χώρα, μπορούμε να σκιαγραφήσουμε το τοπίο διαιρετικών τομών στην υπόλοιπη Ευρώπη εστιάζοντας στις κυρίαρχες μεταβλητές που χαρακτηρίζουν κάθε σημαντική διακρίνουσα συνάρτηση, δηλαδή κάθε σημαντική διαιρετική τομή στο πολιτικό σύστημα της εκάστοτε χώρας. Οι χώρες που παρουσιάζουν τις μεγαλύτερες ομοιότητες με την ελληνική περίπτωση είναι οι μεγάλες μεσογειακές δημοκρατίες της Γαλλίας και της Ισπανίας⁷. Και στα δύο κράτη, οι αξιακές διαιρετικές τομές που προσδιορίζουν την πρώτη διακρίνουσα συνάρτηση είναι ίδιες με αυτές που εντοπίστηκαν στην περίπτωση της Ελλάδας. Με άλλα λόγια, η κυρίαρχη διαιρετική τομή στις δύο χώρες δομείται από τους ιδεολογικούς άξονες κοσμοπολιτισμού-εθνοκεντρισμού και κοινωνικού φιλελευθερισμού-συντηρητισμού. Οι δευτερεύουσες συναρτήσεις καταγράφουν τη μειωμένης σημασίας παρουσία πιο τυπικών διαιρετικών τομών, όπως η ιδεολογική τομή αριστερού-δεξιού υλισμού στη Γαλλία και η αναμενόμενη παρουσία της τομής κέντρου-περιφέρειας στην Ισπανία.

Εξετάζοντας άλλες μεγάλες Ευρωπαϊκές δημοκρατίες, τη Μεγάλη Βρετανία και τη Γερμανία, η κατάσταση δεν διαφοροποιείται σημαντικά. Οι πρώτες συναρτήσεις που προκύπτουν από την ανάλυση προσδιορίζονται από τομές αξιών, με την επιρροή της τομής αριστερού-δεξιού υλισμού να παραμένει ιδιαίτερα σημαντική ως δεύτερη διάσταση δόμησης του πολιτικού ανταγωνισμού στη Γερμανία (συνεπικουρημένης από την αξιοσημείωτη επιρροή «καθαρής» δομικής ψήφου). Αντιθέτως, στην Μεγάλη Βρετανία, όπως και στην Ισπανία, η δεύτερη πιο σημαντική διαιρετική τομή καθορίζεται από το διαχωρισμό κέντρου-περιφέρειας, λόγω παρουσίας σχετικά ισχυρών εθνικιστικών-τοπικιστικών κομμάτων.

Η παρουσία της τομής κέντρου-περιφέρειας είναι σαφώς πιο έντο-

---

7. Στην περίπτωση της Ιταλίας, τα δεδομένα από το δεύτερο γύρο της European Social Survey είναι ελλιπή για τη πραγματοποίηση της ανάλυσης διακρίνουσας συνάρτησης κομματικής ψήφου οπότε η Ιταλία δεν συμπεριλήφθηκε στην ανάλυση.

νη στην περίπτωση του Βελγίου, η οποία αποτελεί και την πιο χαρακτηριστική εξαίρεση από όλες τις Ευρωπαϊκές χώρες, τόσο αναφορικά με το περιεχόμενο της κυρίαρχης διαιρετικής τομής, όσο και με την εγγύτητα της στον ιδεότυπο των Bartolini και Mair. Η διαιρετική τομή ανάμεσα στη Βαλονική και τη Φλαμανδική κοινότητα αποτελεί το βασικό παράγοντα δόμησης της εκλογικής συμπεριφοράς. Στην Ολλανδία, από την άλλη, η πρωτεύουσα διαιρετική τομή ορίζεται κυρίως από τον ιδεολογικό άξονα αριστερού-δεξιού υλισμού ενώ, σε αντίθεση με το Βέλγιο, παρατηρούμε ότι η σημασία της παραδοσιακής διαιρετικής τομής Καθολικών-Προτεσταντών έχει υποχωρήσει σημαντικά στη χώρα.

Οι τελευταίες περιπτώσεις αφορούν δύο Σκανδιναβικές χώρες, τη Σουηδία και τη Φινλανδία, όπου παρατηρούμε μία σχετική ισορροπία μεταξύ της κλασικής ιδεολογικής τομής αριστερού/δεξιού υλισμού (κυρίαρχη μεταβλητή της πρώτης διακρίνουσας συνάρτησης στη Σουηδία και της δεύτερης στη Φινλανδία) και της τομής που κυριαρχείται από το συνδυασμό του άξονα κοινωνικού φιλελευθερισμού-συντηρητισμού και της παραδοσιακής –για την Σκανδιναβία– τομής αστικής-αγροτικής περιοχής. Η τελευταία εξακολουθεί να δομεί σε σημαντικό βαθμό τον πολιτικό ανταγωνισμό και την εκλογική συμπεριφορά στις χώρες αυτές λόγω της επιβίωσης των κομμάτων του κέντρου (πρώην αγροτικών κομμάτων). Παρά τον εκσυγχρονισμό των κομμάτων αυτών και της μεταμόρφωσής τους σε κεντρώους και ιδεολογικά συμβατικούς πολιτικούς οργανισμούς, αποδεικνύεται ότι σημαντικό μέρος της δύναμής τους εξακολουθεί να βασίζεται στις αγροτικές περιοχές, εν μέρει διατηρώντας την πιο χαρακτηριστική δομική τομή των Σκανδιναβικών κοινωνιών.

Συμπερασματικά Σχόλια

Ανακεφαλαιώνοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα ευρήματα της παρούσας εργασίας επαληθεύουν σε μεγάλο βαθμό εμπειρικές μελέτες (π.χ. Knutsen 1995, 2004, Moreno 1999, Clark et al 2001) που κάνουν λόγο για αποδυνάμωση της σύνδεσης μεταξύ δομικών διαχωριστικών γραμμών και εκλογικής συμπεριφοράς (αλλά όχι απαραίτη-

τα και ιδεολογικών κατευθύνσεων). Επίσης, παρουσιάζονται αρκετά στοιχεία που υποστηρίζουν τις υποθέσεις περί εγκαθίδρυσης τομών «πολιτικών αξιών» στις χώρες της Ευρώπης σε βάρος των πιο παραδοσιακών διαιρετικών τομών, και ιδιαίτερα της τομής εργασίας-κεφαλαίου όπως εκφράζεται μέσω του συνδυασμού του ιδεολογικού άξονα αριστερού-δεξιού υλισμού και της ταξικής ψήφου. Ακόμα και στις χώρες που η υλιστική διάσταση παραμένει κυρίαρχος άξονας πολιτικού ανταγωνισμού, έχει αποσυνδεθεί σε μεγάλο βαθμό από τις ταξικές βάσεις της. Ενδιαφέρον επίσης προκαλεί η σχετικά μικρή επιρροή της τομής μεταυλισμού-υλισμού στις Ευρωπαϊκές κοινωνίες σε σχέση με τις άλλες τομές πολιτικών αξιών. Το συγκεκριμένο εύρημα αντανακλά είτε την κατώτερη των προσδοκιών πορεία των κομμάτων «νέας πολιτικής» τα τελευταία χρόνια είτε/και τη σταδιακή ιδεολογική απορρόφηση των νέων πολιτικών ζητημάτων από παλαιά και νέα κόμματα κατά μήκος του πολιτικού φάσματος. Μία ακόμη πιθανή εκδοχή που χρίζει περαιτέρω επιστημονικής διερεύνησης είναι η κατά μεγάλο μέρος συντέλεση της προσδοκώμενης υποκατάστασης της γενιάς των «υλιστών» από τις «μεταυλιστικές» γενεές (Inglehart 1977, 1990), σενάριο που συνεπιφέρει την υπέρβαση του μεσοδιαστήματος που χαρακτηρίζεται από την τομή μεταυλισμού-υλισμού και την είσοδο στην εποχή της μεταυλιστικής πολιτικής (postmaterial politics). Το ερώτημα δεν είναι φυσικά κατά πόσο συντελείται η γενεακή υποκατάσταση, αλλά ο βαθμός στον οποίο οι νεότερες μεταπολεμικές γενεές μπορούν να χαρακτηριστούν ως αμιγώς «μεταυλιστικές», ιδιαίτερα σε μία περίοδο όπου η οικονομία προβάλλεται συστηματικά σε πλήθος εθνικών και διεθνών σφυγμομετρήσεων ως προτεραιότητα των ψηφοφόρων.⁸

Αξιοσημείωτη είναι επίσης η σημαίνουσα παρουσία της τομής κοσμοπολιτισμού-εθνοκεντρισμού σε αρκετές χώρες. Η παρουσία αυτή μπορεί να ερμηνευτεί ως τάση ανάδειξης της πολιτικής αντιπαλότητας γύρω από θέματα εθνικής ταυτότητας και τις νέες συνθήκες πολυπολιτισμικότητας σε βασική διαχωριστική γραμμή μεταξύ των Ευρωπαϊ-

8. Βλ. την κριτική του Flanagan (1987) στον Inglehart για τη διαφορά μεταξύ μακροπρόθεσμων επιδράσεων της πρώιμης κοινωνικοποίησης και βραχυπρόθεσμων επιδράσεων της οικονομικής συγκυρίας στις ιδεολογικές προτιμήσεις των ψηφοφόρων.

ων ψηφοφόρων. Στο περιβάλλον της Ευρώπης η συγκεκριμένη πολιτική αντιπαλότητα συχνά εμφανίζεται με τη μορφή της διαμάχης για την κατεύθυνση του προτάγματος της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αν και η αντιπαράθεση μεταξύ Ευρωπαϊστών και Ευρωσκεπτικιστών δεν αντανακλά αποκλειστικά προτιμήσεις και ανησυχίες στο επίπεδο των πολιτισμικών ταυτοτήτων. Η τομή συχνά απουσιάζει λόγω διάχυτου «φιλοευρωπαϊσμού» που συνδέεται με προσδοκίες οικονομικής ανάπτυξης (όπως συμβαίνει στην Ελλάδα – βλ. Βερναρδάκης 2007), ενώ σε άλλες περιπτώσεις συμπυκνώνει σε περιφερειακό επίπεδο τη τομή μεταξύ υποστηρικτών και αντιπάλων της «νεοφιλελεύθερης» παγκοσμιοποίησης. Μεταβαίνοντας από τη σφαίρα της οικονομίας σε πολιτισμικά ή πολιτικά ζητήματα, η συχνή αναντιστοιχία στάσεων όσον αφορά το δέοντα ρόλο του σύγχρονου έθνους-κράτους (τόσο στο επίπεδο της κοινής γνώμης όσο και των πολιτικών ελίτ) αποτρέπει μία πιο συστηματική ευθυγράμμιση μεταξύ υποστηρικτών και αντιπάλων της παγκοσμιοποίησης (ή της περιφερειακής υπερεθνικής ολοκλήρωσης).

Παρά την απουσία πάντως μίας πάγιας συνάρθρωσης μεταξύ πολιτισμικού εθνικισμού και οικονομικού προστατευτισμού ή αντινεοφιλελευθερισμού, υπάρχουν παραδείγματα θεσμικής εκπροσώπησης του συγκεκριμένου μοντέλου ιδεολογικής σύγκλισης. Στην Ελλάδα, όπου όπως είδαμε η τομή κοσμοπολιτισμού-εθνοκεντρισμού κυριαρχεί στη μοναδική στατιστικά σημαντική συνάρτηση διάκρισης μεταξύ Ελλήνων ψηφοφόρων, τα κύρια παραδείγματα εκπροσώπησης της «εθνικολαϊκιστικής σύνθεσης» (βλ. Παναζόπουλος 2001) αποτελούν το ΛΑΟΣ, το ΚΚΕ και το ΠΑΣΟΚ της πρώτης δεκαπενταετίας παλαιότερα. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι εντάσεις μεταξύ της «εκσυγχρονιστικής» και της «παρωχημένης» κουλτούρας έχουν μετουσιωθεί σε μία ολοκληρωμένη διαιρετική τομή εκσυγχρονισμού-αντιεκσυγχρονισμού. Η απουσία ιδεολογικής πόλωσης στον άξονα οικονομικής ιδεολογίας, η ατελής αντιστοίχιση του άξονα αριστερού-δεξιού υλισμού με τον άξονα κοσμοπολιτισμού-εθνοκεντρισμού, καθώς και η μη παγίωση της τομής στο θεσμικό επίπεδο (τάσεις εκπροσώπησης και των δύο πλευρών εξακολουθούν να συνυπάρχουν στο εσωτερικό τόσο του ΠΑΣΟΚ όσο και της Νέας Δημοκρατίας και του ΣΥΡΙΖΑ) εμποδίζει ακόμη και τη διαμόρφωση μίας σταθερής τομής «πολιτικών αξιών» με

επίκεντρο το πρόταγμα του εκσυγχρονισμού. Αυτό φυσικά δεν αποκλείει μελλοντική αντιστοίχιση των δύο ιδεολογικών αξόνων (και του άξονα κοινωνικού φιλελευθερισμού-συντηρητισμού, με τον οποίο ο άξονας κοσμοπολιτισμού-εθνοκεντρισμού παρουσιάζει ούτως ή άλλως σημαντικό βαθμό ιδεολογικής συγγένειας), από τη στιγμή μάλιστα που υπάρχουν γενικότερες ενδείξεις ιδεολογικο-πολιτικής σύγκλισης. Επίσης, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η διερεύνηση του σχήματος «εκσυγχρονιστικής»-«παρωχημένης» κουλτούρας στο δομικό επίπεδο δεν μπορούσε να ολοκληρωθεί στα πλαίσια της παρούσας εργασίας λόγω έλλειψης των κατάλληλων δεδομένων προκειμένου να αντιπαρατεθούν οι σχετικές δομικές κατηγορίες που έχουν εντοπιστεί από τον Νικηφόρο Διαμαντούρο (βλ. τμήμα 3). Έτσι, και αυτό το ερώτημα χρίζει περισσότερης διερεύνησης στα πλαίσια μελλοντικής μελέτης που θα επικεντρωθεί περισσότερο σε κοινωνικούς παράγοντες διαμόρφωσης ιδεολογικών κατευθύνσεων πέρα από τις κλασικές δομικές μεταβλητές.

Ακολουθώντας τα ευρήματα της παρούσας εργασίας λοιπόν, πιο εύκολα θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για σύγκλιση της Ελλάδας με την Ευρώπη στο επίπεδο του περιεχομένου των πολιτικών διαιρετικών τομών. Όχι τόσο γιατί το περιεχόμενο της ιστορικής τομής δεξιάς-αντιδεξιάς προσεγγίζει περισσότερο το οικονομικό-κοινωνικό περιεχόμενο της κλασικής τομής αριστεράς-δεξιάς (Μοσχονάς 1994: 194) αλλά γιατί παρουσιάζονται κοινές τάσεις υψηλής πόλωσης στους άξονες αξιακών προσανατολισμών και όχι στον άξονα οικονομικής ιδεολογίας. Βεβαίως, θα πρέπει να γίνει σαφές ότι η παρούσα εργασία αναλύει τις διαιρετικές τομές εξετάζοντας τα χαρακτηριστικά των ψηφοφόρων και όχι των πολιτικών κομμάτων. Τα κόμματα και οι πολιτικές ελίτ γενικά δεν είναι μόνο παθητικοί δέκτες και αντανάκλασεις υφιστάμενων διαιρέσεων, ιδεολογικών ή κοινωνικών, αλλά ενεργητικοί παράγοντες διαμόρφωσης της κοινής γνώμης και του πολιτικού ανταγωνισμού με αυτόνομη και αυτόβουλη δράση. Ένας από τους βασικούς περιορισμούς της παρούσας μελέτης λοιπόν αφορούν στη μονοδιάστατη εξέταση των διαιρετικών τομών στα επίπεδα της κοινής γνώμης και της εκλογικής συμπεριφοράς, και στην έλλειψη ανάλυσης του προγραμματικού λόγου (και της εν γένει ιδεολογικής κίνησης) των κομμάτων ως αυτόνομων φορέων δημιουργίας πολιτικών διαιρέσεων.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Βερναρδάκης, Χ. (2007) «Ευρωπαϊσμός και Ευρωσκεπτικισμός στην Ελλάδα: Ιδεολογικές διαστάσεις και κοινωνικές εκπροσωπήσεις» στο Χ. Βερναρδάκης (επιμ.) *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2005-2006: Πολιτικές και Κοινωνικές Εκπροσωπήσεις, Ευρωσκεπτικισμός, Μη Κυβερνητικοί Οργανισμοί*. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλα.
- Κατσούλης, Η. (1988). «Το 'ανθρώπινο κεφάλαιο' στη διαδικασία εκσυγχρονισμού. Η ελληνική 'αμυντική κοινωνία' μπροστά στην πρόκληση του 2000» στο Η. Κατσούλης, Τ. Γιαννίσης και Π. Καζάκος (επιμ.) *Η Ελλάδα προς το 2000*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Κωνσταντινίδης, Ι. (2007). «Η 'συντηρητική αριστερά' και η 'προοδευτική δεξιά': ενδείξεις ασυμβατότητας της διάκρισης 'κοινωνικός συντηρητισμός-προοδευτισμός' με το παραδοσιακό σχήμα 'αριστερά-δεξιά'» στο Χ. Βερναρδάκης (επιμ.) *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2005-2006: Πολιτικές και Κοινωνικές Εκπροσωπήσεις, Ευρωσκεπτικισμός, Μη Κυβερνητικοί Οργανισμοί*. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλα.
- Μοσχονάς, Γ. (1994). «Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990). Το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του 'αντιδεξιού υποσυστήματος'» στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.) *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα*. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας.
- Μουζέλης, Ν. (1994). *Ο Εθνικισμός στην Ύστερη Ανάπτυξη*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.
- Πανταζόπουλος, Α. «Για το Λαό και το Έθνος». *Η Στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου, 1965-1989*. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.
- Allard, E. και Pesonen, P. (1967). 'Cleavages in Finnish Politics' στο S. M. Lipset και S. Rokkan (επιμ.) *Party Systems and Voter Alignments: Cross National Perspectives*. New York: The Free Press.
- Bartolini, S. (2000). *The Political Mobilization of the European Left, 1860-1980: The Class Cleavage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bartolini, S. και Mair, P. (1990). *Identity, Competition and Electoral Availability*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beck, U. (2006). *The Cosmopolitan Vision*. Cambridge: Polity Press.
- Betz, H-G. (1994). *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*. London: Macmillan Press.
- Clark, T. N., Lipset S. M. και Rempel, M. (2001) 'The Declining Political Significance of Social Class' στο T. N. Clark και S. M. Lipset (επιμ.)

- Breakdown of Class Politics*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Dalton, R. J. (1988). *Citizen Politics in Western Democracies: Public Opinion and Political Parties in the United States, Great Britain, West Germany, and France*. Chatham, NJ: Chatham House.
- Deegan-Krause, K. (2006). 'New Dimensions of Political Cleavage' στο R. Dalton και H. D. Klingemann (επιμ.) *Oxford Handbook of Political Science*. Oxford: Oxford University Press.
- Diamandouros, N. (1994). 'Cultural Dualism and Political Change in Postauthoritarian Greece'. Working Paper 1994/50. Madrid: CEACS. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.march.es/ceacs/publicaciones/working/archivos/1994_50.pdf
- Flanagan, S. C. (1987). 'Value Change in Industrial Societies', *American Political Science Review* 81: 1303-19.
- Flanagan, S. C. και Lee, A.-R. (2003). 'The New Politics, Culture Wars, and the Authoritarian-Libertarian Value Change in Advanced Industrial Democracies', *Comparative Political Studies* 36(3): 235-270.
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R., Basañez, M. και Moreno, A. (1998). *Human Values and Beliefs: A Cross-Cultural Sourcebook*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Kitschelt, H. (1994). *The Transformation of European Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kitschelt, H. (1995). *The Radical Right in Western Europe: A Comparative Analysis*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Knutsen, O. (1995). 'Left-Right Materialist Value Orientations' στο J. W. van Deth και E. Scarbrough (επιμ.) *The Impact of Values*. Oxford: Oxford University Press.
- Knutsen, O. (2004). *Social Structure and Party Choice in Western Europe: A Comparative Longitudinal Study*. New York: Palgrave Macmillan.
- Knutsen O. και Scarbrough E. (1995) 'Cleavage Politics' στο J. W. van Deth και E. Scarbrough (επιμ.) *The Impact of Values*. Oxford: Oxford University Press.

- Kriesi, H. (1998). 'The transformation of cleavage politics. The 1997 Stein Rokkan lecture', *European Journal of Political Research* 33: 165-85.
- Lipset, S. M. και Rokkan, S. (1967). 'Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction' στο S. M. Lipset και S. Rokkan (επιμ.) *Party Systems and Voter Alignments: Cross National Perspectives*. New York: The Free Press.
- Moreno, A. (1999). *Political Cleavages: Issues, Parties, and the Consolidation of Democracy*. Boulder, CO: Westview Press.
- Norris, P. (2003). 'Global governance and cosmopolitan citizens' στο D. Held και A. McGrew (επιμ.) *The Global Transformations Reader*. Cambridge: Polity Press.
- Tsatsanis, E. (2009). 'The Social Determinants of Ideology: The Case of Neoliberalism in Southern Europe', *Critical Sociology* 35(2): 199-223.
- Wilensky, H. (2002). *Rich Democracies: Political Economy, Public Policy, and Performance*. Berkeley: University of California Press.